

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ АГРАРНИХ ВІДНОСИН ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У перехідні революційні періоди суспільного розвитку завжди мали істотне значення характер та зміст земельних відносин. Це зумовлено політичним, економічним і соціальним призначенням земель, оскільки з різними аспектами їх поняття пов'язані такі їх функції, як забезпечення суверенітету держави (землі як певної території), матеріального добробуту людини і всього суспільства (землі як основного і незамінного засобу виробництва продукції сільського господарства), середовища для проживання і праці людини (землі, як просторового базису та необхідної екологічної умови життя) [1, с.168].

Після проголошення незалежності України першими розпочали спеціальне дослідження аграрних відносин доби Української революції історики-аграрники. Так, О.В. Воронянський при написанні кандидатської дисертації [2], присвяченій аналізу економічної політики Центральної Ради, приділив чільне місце дослідженню її аграрного аспекту. Він проаналізував процес формування аграрного курсу Центральної Ради та її Генерального секретаріату, визначив його соціальну спрямованість і вплив на розвиток продуктивних сил в сільському господарстві. Дослідник звернув увагу на ідейні розбіжності в підходах до розв'язання аграрного питання між українськими есерами, які чисельно переважали в Центральній Раді, та українськими соціал-демократами, котрі домінували в керівництві секретаріату земельних справ, через що, на його думку, проведення аграрної реформи постійно відкладалося. Дії українського уряду в цей час були спрямовані не до наділення селян землею, а на запровадження державного контролю над поміщицькими господарствами при збереженні в них існуючої форми землеволодіння. В результаті, робить висновок О.О. Воронянський, політика Центральної Ради та її Генерального секретаріату увійшла в протиріччя з вимогами селянського руху щодо відчуження поміщицької землі. Так, якщо до початку літа 1917 р. селянство на своїх з'їздах та сходах виступало проти самочинних захоплень землі і за організований її перерозподіл на основі майбутнього земельного законодавства, котре мала прийняти Центральна Рада, то вже з кінця липня 1917 р. український уряд втрачає ініціативу в проведенні аграрної реформи, а селянський рух набуває стихійного характеру.

Лише після декрету про землю, ухваленого II з'їздом Рад, Центральна Рада, опинившись перед загрозою втрати своєї соціальної бази в особі українського селянства, декларує в III Універсалі передачу йому поміщицьких земель. Однак, відзначає автор, зіткнувшись з активною протидією великих землевласників та торгово-промислових кіл, український уряд практично скасував соціальну частину Універсалу. Таким чином, Центральна Рада остаточно відвернула від себе селянство, котре продовжувало аграрну революцію, користуючись тепер вже законами не Центральної

Ради, а російського Раднаркому. Центральна Рада втратила підтримку українського населення і опинилася в політичній ізоляції, що і стало однією з причин її падіння.

О.О. Воронянський проаналізував діяльність земельних комітетів і дійшов висновку, що вони значно випередили Генеральний секретаріат в проведенні земельних перетворень. Так, вони приймали рішення про відчуження землі у поміщиків, про передачу її селянству в оренду за зниженими цінами, про скасування угод купівлі-продажу земель тощо. Дослідник вважає, що найбільш далекоглядні губернські повітові земельні комітети намагались зберегти контроль над селянським рухом і направити його на збереження рівня продуктивних сил та товарного виробництва в сільському господарстві. В результаті діяльності земельних комітетів до рук селянства за часів правління Центральної Ради перейшла значна частина поміщицького землеволодіння. Однак, робить він висновок, Центральній Раді не вдалося спинити процес розвалу виробничих сил в сільському господарстві, тому що селянство, не отримавши землі від неї, просто перестало зважати на український уряд і почало самовільний розподіл земельної власності. Таким чином, підсумовує автор, ні одне з головних завдань Центральної Ради в аграрній політиці – наділення селянства землею, недопущення спаду рівня продуктивних сил і забезпечення собі соціальної бази не було виконано.

Слід відзначити, що окремі положення, висловлені О.О. Воронянським, уявляються спірними або потребують уточнення.

Так, він не звернув належної уваги на ту обставину, що вступивши в державно-правові відносини з Тимчасовим урядом в липні-жовтні 1917 р. на умовах, продиктованих ним у відповідному нормативно-правовому акті, Центральна Рада та Генеральний секретаріат свідомо відмовились від революційних методів розбудови автономії, а отже і від здійснення навіть поміркованих аграрних перетворень, зважаючи на угодовську політику центрального уряду і організовану ним владну ізоляцію українських політичних структур. Це і стало головною причиною того, що вони не встигли вчасно підготувати і обнародувати нормативно-правові документи для здійснення аграрної реформи. Їх випередили російські більшовики [Див. докл.: 3].

Ідейні розбіжності в поглядах на зміст аграрної реформи, і земельно-го закону зокрема, між українськими есерами та соціал-демократами набули гострого протистояння і загальмували роботу над земельним законодавством вже в інший період діяльності Центральної Ради, а саме, після проголошення автономної УНР, в листопаді – грудні 1917 р. [4].

Надто категоричними є твердження, що Центральна Рада не змогла зупинити спад продуктивних сил сільського господарства, наділити селян землею і забезпечити собі соціальну базу.

У грудневих виборах до Всеросійських установчих зборів, пізніше розігнаних більшовиками, українські партії отримали понад 70% голосів, тоді як більшовики – лише 10% [5, с.305].

Протягом грудня 1917 р. – березня 1918 р. російські більшовики-інтервенти, що контролювали на той час територію УНР і усвідомлювали тимчасовий характер свого панування в Україні, організували масштабне пограбування господарства, зокрема сільського, й вивозили до голодуючої Росії збіжжя, продовольство, худобу, цінний реманент, чим нанесли дошкульного удару продуктивним силам сільського господарства і без того підірваних імперіалістичною війною [6, с.128–143].

У другій половині березня – квітні 1918 р. Центральна Рада, в результаті реалізації головних положень свого, хай і недосконалого, Тимчасового земельного закону від 18 січня 1918 р., все ж таки наділила селян землею [7, с.171–179], що старанно замовчувала радянська історіографія.

Вирішальним чинником, котрий визначив долю аграрних перетворень Центральної Ради зимою 1917-1918 і весною 1918 років, став, не без вини Центральної Ради, зовнішньополітичний. В обох випадках інтервенти створювали для себе сприятливі умови для використання України як продовольчої та сировинної бази.

Дослідженням інтервенції російських більшовиків в Україну зимою 1917-1918 рр. і аналізом політики, створеного ними тут політичного режиму займався Я.Б. Малик [6]. У контексті цих проблем він вивчав аграрну політику Центральної Ради та селянський рух цього періоду.

Розглядаючи процес розробки Центральною Радою земельного закону, дослідник стверджує, що на восьмій сесії Центральної Ради проект земельного закону ніби то був відхилений через те, що комісія по підготовці закону складалася переважно з есерів, а вони розробили закон на підставі соціалізації землі [6, с.128–129].

Як раз навпаки, законопроект не враховував принцип соціалізації, хоча, дійсно, якщо вірити голові комісії Б. Мартосу [8, с.28], більшість у комісії становили есери. Проект закону передбачав скасування приватної власності на поміщицькі й інші нетрудові землі, залишаючи непорушеними селянські господарства площею до 40 дес. землі. Останнє положення викликало обурення бідняцько-середняцьких депутатів від селянства, які склали більшість у Центральній Раді. Вони вважали трудову норму в 40 дес. занадто великою і наполягали на повному скасуванні приватної власності на землю та її соціалізації, тобто здійсненні зрівняльного розподілу землі. Їхня вимога і була покладена в основу ухваленої Центральною Радою резолюції [8, с.24–29; 34–35], на основі якої і був розроблений та ухвалений 18 січня 1918 р. Тимчасовий земельний закон.

Аграрну політику Директорії УНР вивчав В.С. Лозовий [9]. Він проаналізував Земельний закон Директорії, визначивши його соціально-політичну спрямованість і відповідність потребам селянства.

Порівнюючи максимальну трудову земельну норму в земельному законі Директорії – 15 дес. і в земельному законі Центральної Ради – 40 дес. [10, с.69], дослідник припустився помилки щодо закону Центральної Ради. В ньому не було встановлено кількісного розміру трудової земельної норми. Натомість відзначалося, що вона не може перевищувати таку кіль-

кість землі, яку сім'я або товариство можуть обробити власною працею, без використання найманої [11, с.18].

Встановлення цієї норми та зрівняння в користуванні землею доручалося земельним комітетам та сільським громадам під керівництвом і з санкції міністерства земельних справ.

А 40-десятинний максимальний земельний розмір трудового селянського господарства передбачався в земельному законопроекті, представленому Б. Мартосом на восьмій сесії (12-17 грудня 1917 р.) Центральної Ради. Він, як вже було сказано вище, був відхилений. Далі В.С. Лозовий зупинився на аналізі найбільш важливих нормативно-правових актів, які мали забезпечувати реалізацію земельного закону Директорії.

Характеризуючи ментальність селян, дослідник дійшов висновку, що певна частина подільського селянства в цей час схилилася до думки про купівлю землі у держави та встановлення приватної власності на неї. Щоправда він не пояснив, що це за частина селянства, відзначивши лише, що вона не складала більшості.

В.С. Лозовий проілюстрував, як на практиці проводились аграрні перетворення, пояснив, чому вони не були завершені. Серед причин він називає і байдужість до земельної реформи стомленого війною селянства. Тоді стає незрозумілим, чому масовий повстанський рух селянства тривав в Україні аж до 1921 р.

Н.А. Ковальова у своєму дисертаційному дослідженні та у низці публікацій [12] схарактеризувала діяльність українських урядів у 1917-1921 рр. в справі розв'язання аграрного питання.

Заслужують на увагу такі висновки, зроблені дослідницею. Аграрна політика українських урядів формувалася під впливом екстремальних чинників воєнного часу. Набутий українськими урядами теоретичний та практичний досвід земельної реформи засвідчив неможливість її здійснення еволюційними засобами під час революційних подій. Питання власності на землю, яке лежало в основі всіх дискусій, пройшло шлях від повного скасування у 1917-1918 рр. Центральною Радою до визнання Директорією УНР у 1920-1921 рр.

Дисертаційна робота Г.В. Терели була присвячена аналізу аграрної політики Гетьманату П. Скоропадського [13]. На її переконання, перспективи розвитку аграрних відносин в Українській державі принципово залежали від німецького командування, яке зробило ставку на реставрацію дореволюційних земельних відносин та тривале існування поміщицьких господарств, як гаранту отримання українського продовольства. Відтак, уряд Української держави певний час питання широкої аграрної реформи з примусовою парцеляцією латифундій як першочергове не ставив. Лише вкінці літа 1918 р., для стабілізації ситуації в країні, розпочалася підготовка законопроекту аграрної реформи, однак через кількісну перевагу реакційно налаштованих поміщиків в комісіях, що готували законопроекти про землю, вони були провалені. Стратегічним прорахоунком уряду стала відсутність твердості у забезпеченні основної умови здійснення земельної реформи – примусового відчуження державою хоча б частини латифундій [14].

Погоджуючись в основному з цими положеннями, треба однак уточнити, що німецька адміністрація вже в кінці травня 1918 р., у зв'язку з масовими селянськими виступами, почала чинити тиск на гетьманський уряд, щоб той провів «розумну» аграрну реформу, маючи на увазі часткову парцеляцію за викуп земель латифундистів з подальшим наділенням землею селян. Ця тенденція зберігалася надалі й посилилася восени 1918 р. Проблема була у полі зору самого кайзера. Щоправда, німецька адміністрація проявляла толерантність у питанні про запровадження принципу примусового відчуження землі в Україні й лише настирливо його рекомендувала гетьманському уряду, так і не наважившись віддати наказ про його запровадження, як це зробив фельдмаршал Гінденбург в окупованій Курляндії (Латвії). Однак, зовсім інший, жорсткий підхід спостерігався при регламентації орендних відносин, організації жнив, порядку реалізації врожаю тощо [15, с.279–288].

Аграрні відносини в Україні доби революції стали об'єктом дослідження й істориків близького зарубіжжя. Так, російський історик В.Ж. Цветков у своїй дисертаційній роботі досліджував аграрну політику білогвардійських урядів А. Денікіна та П. Врангеля у 1919-1920 р. Автор збагатив історіографію проблеми новими методологічними підходами, увів у науковий обіг значний масив архівних матеріалів, дійшов цікавих висновків. Разом з тим, його дослідження не позбавлене прикрих помилок та ідеологічних штампів щодо історії України. Зокрема, при схематичному аналізі аграрної політики урядів П. Скоропадського, Директорії та УСРР у 1918-1919 рр. (підрозділ 2 розділу 1) він, за традицією російської дворянської історіографії, неправомірно вживає по відношенню до України термін «юг России» або «Малороссия» [16, с.2]. Крім того, дослідник помилково стверджує, що член особливої комісії В.Н. Челишева – А.Д. Билимовича при денікінському уряді, яка займалася розробкою законопроекту аграрної реформи, М.М. Ковалевський був секретарем землеробства у першому складі Генерального секретаріату і одним «из авторов Циркулярлов Центральной Рады по аграрной политике 1917 г., придерживавшегося определённых левых взглядов в частности в отношении права помещичьей собственности на землю»[16, с.79–80]. Вочевидь В.Ж. Цветков сплутав його з відомим діячем Центральної Ради – М.М. Ковалевським, котрий очолював відомство землеробства в останньому складі уряду Центральної Ради (березень-квітень 1918 р.), а літом 1919 р. займав посаду міністра хліборобства в уряді Директорії. Першим же генеральним секретарем земельних справ Центральної Ради був Б.М. Мартос [17, с.102–105; с.122–123].

Певну увагу дослідженню аграрних відносин доби Української революції приділили й вітчизняні історики права.

Так, О. Копиленко і М. Копиленко, розглядаючи досвід законотворчості УНР [18], вказали на ряд факторів, що негативно вплинули на законодавчу діяльність Центральної Ради. Це – брак часу, професіоналізму, а також політичні та ідеологічні пристрасті. За приклад вони взяли земельний закон Центральної Ради, відзначивши, що він не тільки не розв'язав

проблеми власності на землю, але й сам закладав підвалини для майбутніх колізій. Особливо негативно, на їхню думку, вплинула на законодавчу діяльність Центральної Ради відсутність чіткої процедури підготовки й проходження законопроектів.

Докладний аналіз окремих нормативно-правових актів УНР провів О. Мироненко [19, с.212–215]. Він схарактеризував III Універсал, земельний закон Центральної Ради і деякі підзаконні акти, що визначали порядок наділення селян землею.

На його думку, земельний закон Директорії від 8 січня 1919 р. не відновлював, а дещо модифікував земельний закон Центральної Ради. Дослідник зробив висновок, що положення земельного закону Директорії діяли неефективно через складну ситуацію в Україні і через досить часте викривлення їх підзаконними актами міністерства земельних справ та земельними управами.

І. Блага, вивчаючи проблему обмеження права власності в історії суспільства, торкнувся і земельного закону Центральної Ради, відзначивши, що «він скасував право власності на усі землі з їх водами, надземними і підземними багатствами в межах Української Народної Республіки і проголосив ці землі загальнодержавною власністю» [20, с.123].

З приводу останнього положення можна сперечатись, оскільки у статті 2 Тимчасового земельного закону Центральної Ради від 18 січня 1918 р. наголошувалося, що «всі ці землі з їх водами, надземними і підземними багатствами стають добром народу Української Народної Республіки» [11, с.17]. Отже, йдеться не про загальнодержавну, а про загальнонародну власність. До того ж, термін «власність» у законі не вживається. Тут використано неюридичний термін «добро».

Характеристику земельної політики Центральної Ради в контексті аналізу передумов політичного перевороту П. Скоропадського зробив О.В. Тимошук [21, с.57–63]. Він проаналізував III і IV Універсали, а також земельний закон Центральної Ради на предмет юридичного тлумачення інституту власності на землю. З матеріалів його дослідження випливає, що анархо-кримінальна ситуація в Україні зимою-весною 1918 р. стала правовим наслідком земельного закону Центральної Ради та її земельної політики.

Нам ця проблема уявляється дещо в іншому аспекті. Опрацьовані нами архівні документи і здійснене на їх основі дослідження [22, с.222–224], а також матеріали досліджень В.Ф. Верстюка [23] та Я.Б. Малика [6, с.128–143] свідчать, що вирішальним чинником, котрий призвів до руйнації продуктивних сил сільського господарства, масового пограбування поміщицьких маєтків зимою 1918 р. і обумовленого ним загострення криміногенної ситуації на селі, стала організована російськими більшовиками військова інтервенція в Україну і аграрна політика створеного ними тут маріонеткового політичного режиму.

Про Тимчасовий земельний закон Центральної Ради українське селянство довідалося лише після звільнення території УНР, тобто в березні, а в деяких регіонах навіть у квітні 1918 р. Саме тоді Центральна Рада і

розпочала реалізацію свого земельного закону, який переважна більшість селянства (безземельне та малоземельне) сприйняла позитивно [22, с.231–232, с.234].

Говорити про масштабне загострення криміногенної ситуації у квітні 1918 р., на початку австро-німецької окупації, не доводиться, оскільки в цей час окупанти контролювали ситуацію, а селянство, одержавши землю, вело себе стримано, побоюючись, що окупанти стануть на захист великих землевласників, котрі з приходом німців відновили свою політичну діяльність, а на Поділлі й Волині організували збройні загони (польські легіони), які проводили терористичну діяльність проти земельних комітетів та трудового селянства [24].

Проведене нами на основі архівних матеріалів [25] дослідження процесу землевпорядкування й організації весняного засіву 1918 р. відповідними структурами Народного міністерства земельних справ не виявило загрозливих кризових тенденцій [26].

Завершуючи огляд проблеми, відзначимо, що за період незалежності України вітчизняні й зарубіжні історики провели плідні дослідження аграрних відносин доби Української революції, ввели в науковий обіг значний масив неопублікованих документальних матеріалів, зробили цікаві висновки. Проте багато аспектів, особливо правових, ще потребують поглибленого вивчення.

Список джерел та літератури: 1. Титова Н. До проекту нового основного земельного закону України // Право України. 2000. №4. 2. Воронянський О.В. Економічна політика Центральної Ради: Автореф. дис. ... канд. іст.наук: 07.00.01/ Дніпропет. держ. ун-т. Дніпропетровськ, 1995.; він же. Земельні комітети і їх роль в аграрній діяльності Центральної Ради // 36. наук. праць істор. фак-ту Харків. держ. пед. інституту. Х., 1993. 3. Волошко О.О. Правотворча діяльність Центральної Ради та Генерального секретаріату у сфері аграрних відносин в період боротьби за автономію України // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України ім. 10-річчя незалежності України. 2001. Вип.4. 4. Волошко О.О. Підготовка Земельного закону Центральної Ради (листопад 1917 р. – січень 1918 р.) // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. 2001. №1. 5. Субтельний О. Україна: історія. К., 1992. 6. Малик Я.Б. Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 – березень 1918 р.). Львів, 1996. 7. Волошко О.О. Особливості земельних правовідносин та реалізація інституту землевпорядкування в УНР навесні 1918 р. // Вісник Запорізьк. юрид. інституту МВС України. 1999. №2. 8. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2-т. Т.1. К., 1997. 9. Лозовий В.С. Кам'янецька доба Директорії УНР (червень-листопад 1919 р.): Автореф. дис. ... канд. іст.наук: 07.00.01/ Інститут історії України НАН України. Київ, 1998; Аграрна політика Директорії УНР // Укр. істор. жур-л. 1997. №2. 10. Лозовий В.С. Аграрна політика Директорії УНР // Укр. істор. журнал. 1997. №2. 11. Збірник законів, обіжних та інших розпоряджень по справам земельним в УНР. 2-ге доповнене видання Народного Міністерства Земельних Справ. К., 1918. 12. Ковальова Н.А. Аграрна політика Українських національних урядів (1917-1921 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст.наук: 07.00.01/ Дніпропет. держ. ун-т. Дніпропетровськ, 1999. 13. Терела Г.В. Аграрна політика Української держави П. Скоропадського: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2000. 14. Терела Г.В.

Аграрна політика Української держави П. Скоропадського: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Запорізьк. держ. ун-т. Запоріжжя, 2000. 15. Волошко О.О. Політика Німеччини в Україні як фактор впливу на нормотворчість гетьманського уряду у сфері аграрних відносин (травень-грудень 1918 р.) // Вісник Запорізьк. юридич. ін-ту МВС України. 2001. №4. 16. Цветков В.Ж. Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля. 1919-1920 гг.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. М., 1996. 17. Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. К., 1998. 18. Копиленко О., Копиленко М. З досвіду законодавчості УНР та Української Держави // Право України. 1995. №1. 19. Мироненко О. Земельне законодавство УНР // Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник. К., Либідь, 1997. 20. Блага І. Обмеження права власності (з історії проблеми) // Право України. 2000. №1. 21. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української держави (квітень-грудень 1918 р.): Монографія. Харків, 2000. 22. Волошко О.О. Особливості реалізації Тимчасового земельного закону Української Центральної Ради (березень-квітень 1918 р.) // Вісник Запорізьк. юрид. інституту МВС України. 1999. №1. 23. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада. К., 1997.; він же. Українська революція // Історія України. Під ред. В.А. Смолія. К., 1997. 24. Волошко О.О. Політико-правові аспекти державного перевороту 29 квітня 1918 р. // Вісник Запорізьк. юрид. інституту МВС України. 1999. №3.; він же. Особливості реалізації Тимчасового земельного закону УЦР...; Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Ф.5. Оп.5. Спр.109. Арк.4,21. 25. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ). Ф.27. Оп.1. Спр.8. Арк.7-7 зв. 26. Волошко О.О. Особливості земельних правовідносин та реалізація інституту землевпорядкування в УНР навесні 1918 р...; він же. Особливості реалізації Тимчасового земельного закону УЦР// Вісник Запорізького юрид. ін-ту. 1999. №1.

Надійшла до редколегії 01.04.03